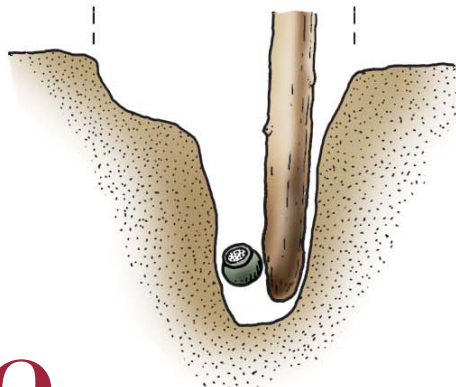

Rituelen op het Romeinse platteland

Tussen 1992 en 2005 vond in de nieuwbouwwijk Tiel-Passewaaij grootschalig archeologisch onderzoek plaats. Grote delen van twee nederzettingen werden hier opgegraven; een grafveld werd vrijwel volledig blootgelegd (fig. 1) [1]. De opgravingen zijn uitgevoerd door de amateurvereniging BATO (nederzetting Oude Tielseweg), de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (deel van het grafveld) en de Vrije Universiteit Amsterdam (grafveld en nederzetting Passewaaijse Hogeweg).

speciale deposities uit Tiel-Passewaaij

ILLUSTRATIE: RECONSTRUCTIE VAN EEN BOUWOFFER IN TIEL-PASSEWAAIJ

ILLUSTRATIE M. KRIEK

De twee nederzettingen zijn typisch voor regio en periode en bestaan uit één of meerdere woonstalboerderijen met bijgebouwen, waterputten en omheiningsgreppels (fig. 2). In de boerderijen woonden mens en vee onder hetzelfde dak. In de nederzetting Passewaaijse Hogeweg konden 7 bewoningsfasen worden onderscheiden, waarbij de eerste in de Midden tot Late IJzertijd valt, en de laatste in de Laat-Romeinse tijd. Tussen fase 1 en 2 bevindt zich een hiaat in de bewoning. In de nederzetting Oude Tielseweg zijn ongeveer dezelfde

bewoningsfasen herkend, alleen is hier een tweede hiaat, tussen 170 en 270 na Chr. In Oude Tielseweg waren slechts één of twee boerderijen gelijktijdig bewoond; in Passewaaijse Hogeweg één tot 5 boerderijen. De totale bevolking van beide nederzettingen kan op 7 tot 40 personen worden geschat, met een piek tussen circa 50 en 150 na Chr.

Het grafveld bestaat uit crematiegraven met daarin menselijke resten en bijgiften zoals aardewerk, glas en metaal. De graven werden omsloten door ronde of vierkante grafgreppels. De aarde uit de greppels vormde

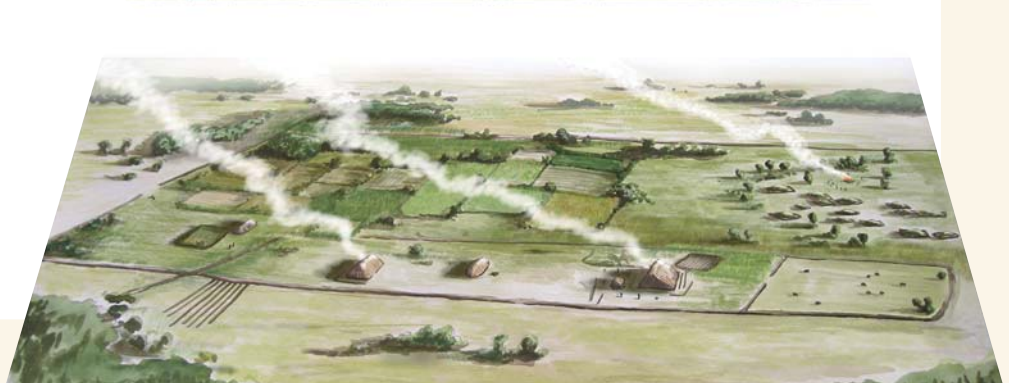

SAMENVATTING

Een recent promotieonderzoek richt zich op dierlijk bot uit drie archeologische vindplaatsen in Tiel-Passewaaij: twee Romeinse nederzettingen en een bijbehorend grafveld. De nadruk van dit onderzoek ligt op drie verschillende aspecten: de economie, het grafritueel en rituelen die zich in de nederzetting afspeelden. Het onderzoek resulteert in verrassende nieuwe inzichten in de relatie tussen mens en dier in een uithoek van het Romeinse rijk. Dit artikel gaat voornamelijk in op de rol van dieren binnen rituelen in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg.

1 KAART VAN TIEL-PASSEWAAIJ MET DE LOCATIES VAN DE NEDERZETTINGEN OUDE TIELSEWEG (1) EN PASSEWAAIJSE HOGEWEG (3), HET GRAFVELD (2) EN EEN RESTGEUL (4). DE OPGEGRAVEN DELEN ZIJN GEMARKEERD IN WIT.

RECONSTRUCTIE VAN DE NEDERZETTING PASSEWAAIJSE HOGEWEG IN FASE 2, 3 EN 4
ILLUSTRATIE M. KRIEK

oorspronkelijk een kleine heuvel waardoor het graf goed herkenbaar was. De vroegste graven dateren tot rond 60 na Chr.; na 260 wordt het grafveld niet meer gebruikt. Om meerdere redenen zijn de vindplaatsen in Tiel-Passewaaij bijzonder: de combinatie van nederzetting en bijbehorend grafveld, de continuïteit van de bewoning in de Romeinse tijd, de grootschaligheid en volledigheid van de opgravingen, en de zeer goede conservering van vondsten en structuren. Dankzij de kleibodem zijn niet alleen de structuren en metaalvondsten zeer goed bewaard; ook het dierlijk bot was goed geconserveerd.

Tijdens de opgravingen is een grote hoeveelheid dierlijk bot verzameld. Het grootste deel hiervan bestaat uit losse fragmenten die als afval van slacht en voedselbereiding zijn weggegooid, maar ook werden meerdere dierbegravingen aangetroffen.

Zoöarcheologisch onderzoek

Zoöarcheologisch onderzoek maakt gebruik van het dierlijk bot uit opgravingen om archeologische vraagstellingen te beantwoorden. Het zoöarcheologisch onderzoek van het materiaal uit Tiel-Passewaaij heeft zich op drie verschillende thema's gericht: de economie, het grafritueel, en rituelen die zich in de nederzetting afspeelden [2]. De nadruk van dit artikel ligt op het laatste thema. De rol van dieren binnen de economie en het grafritueel zullen slechts kort besproken worden; elders is hier meer over te lezen [3].

Voor kleine gemeenschappen zoals die van Tiel-Passewaaij vormden akkerbouw en vee-teelt de basis van het bestaan en de plaatselijke economie. Niet alleen werd het grootste deel van het eigen voedsel geproduceerd, maar daarnaast werd een overschot aan voedsel en andere landbouwproducten verhandeld. Op deze manier kon men goederen aanschaffen die elders gemaakt werden, zoals bepaalde types aardewerk en glas, maar ook wijn en olijfolie. Het grootste deel van het voedsel bestond waarschijnlijk uit graan, maar vlees was zowel een belangrijke bron van eiwit en vet als een welkome aanvulling op de maaltijd. Daarnaast was vee van groot belang voor de akkerbouw: dankzij mest en trekkracht konden immers grotere percelen worden bewerkt, en een grotere opbrengst bereikt. Andere producten die dieren leverden zijn

wol, melk, huiden, en als laatste bot en hoorn, wat als grondstof werd gebruikt voor het vervaardigen van voorwerpen [4]. In de vier eeuwen van bewoning veranderden zowel de samenstelling van de veestapel als het gebruik van vee.

De belangrijke rol die dieren in het dagelijks leven speelden zien we weerspiegeld in het grafritueel. Het grafritueel zit complex in elkaar en daarom is het belangrijk om botmateriaal uit verschillende contexten binnen het grafveld afzonderlijk te bestuderen. Dit leverde verrassende resultaten op. We onderscheiden vijf categorieën contexten: grafkuilen, randgreppels rond grafkuilen, ceremoniële kuilen, dierbegravingen in aparte kuilen en materiaal dat niet tot één van deze contexten kon worden gerekend (fig. 3). De belangrijkste nieuwe gegevens die het onderzoek van het dierlijk bot uit het grafveld op heeft geleverd zijn de diversiteit en complexiteit van het grafritueel en het gebruik van verschillende diersoorten hierin, en de belangrijke rol die het paard in het grafritueel speelde. Het grafritueel was uiteraard gericht op een overledene en diens incorporatie in het dodenrijk. Dat rituelen ook in de nederzetting een belangrijke rol speelden, blijkt uit de analyse van speciale deposities met dieren en delen van dieren.

Speciale deposities

Tijdens de opgraving van de nederzetting Passewaaijse Hogeweg werden regelmatig 'bijzondere' vondsten met dierenresten gevonden, zogenoemde speciale deposities. Hieronder verstaan we begravingen van complete dieren, losse schedels, ledematen of grote concentraties botten. Niet alleen de

samenstelling van het materiaal is bijzonder, maar ook de locatie of de manier waarop de dieren of dierresten in de grond waren geplaatst. Tijdens de opgraving is extra aandacht aan deze speciale deposities besteed. Binnen deze bijzondere vondsten kunnen we verschillende categorieën onderscheiden:

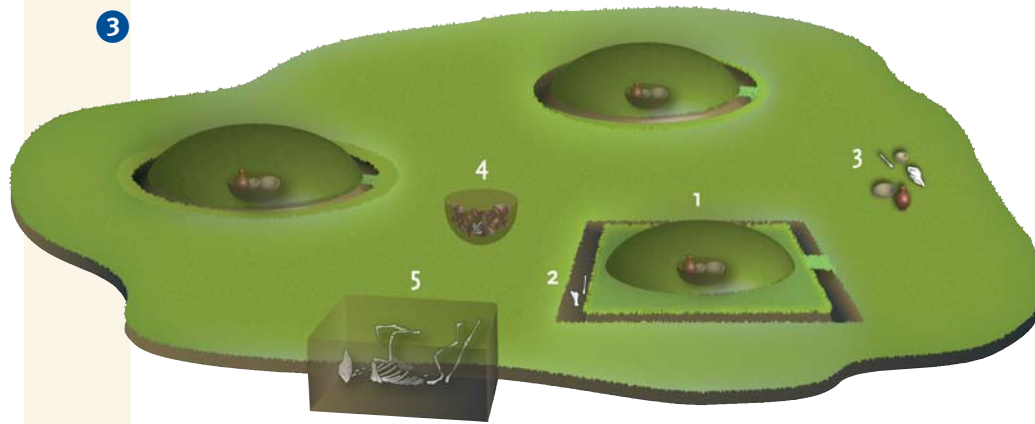
1. Dierbegraving. Een compleet skelet in anatomisch verband.
2. Een gearticuleerd deel van een skelet, bijvoorbeeld een poot.
3. Losse schedel.
4. Botconcentratie: een kuil of greppel met een grote hoeveelheid goed bewaarde, losse botten.
5. Combinaties van de bovengenoemde categorieën.

Bij moeilijk te verklaren vondsten of spoorvullingen wordt al snel gezegd dat deze in een rituele context zijn ontstaan. Maar alleen het afwijkende karakter ten opzichte van alledaags slachtafval is in dit geval niet genoeg voor een rituele interpretatie. Er zijn ook andere verklaringen mogelijk. Dierbegravingen zijn in het verleden vaak gezien als het simpele 'opruimen' van kadavers van zieke dieren of dieren die niet gegeten werden. Gearticuleerde onderpoten en schedels worden vaak als slachtafval beschouwd: vooral de onderpoten bevatten vrijwel geen vlees en worden vaak direct nadat een dier is gedood verwijderd en weggegooid. Deze functionele verklaringen zijn echter te eenvoudig voor veel van de speciale deposities uit Tiel-Passewaaij. De belangrijkste vraagstelling voor het onderzoek was dan ook of de speciale deposities rituele deposities zijn.

Criteria

We kunnen verschillende criteria gebruiken om onderscheid te maken tussen afval en speciale deposities. Deze criteria helpen ons vervolgens bij de interpretatie van de speciale deposities: ritueel of niet? Ten eerste kijken we naar de diersoorten die in speciale deposities gevonden worden. Als de dierbegravingen zieke dieren zouden zijn, is het te verwachten dat de soortenverdeling van de dierbegravingen de soortenverdeling voor de hele nederzetting weerspiegelt. Dit is niet het geval.

Een andere verklaring is dat bepaalde soorten niet gegeten werden en daarom in zijn geheel zijn begraven. Maar hoewel we inderdaad veel hondenbegravingen vinden, vinden we ook complete skeletten van dieren die wel gegeten werden. De functionele inter-

DE VERSCHILLENDE CONTEXTEN DIE VOOR HET GRAFVELD KUNNEN WORDEN ONDERSCHIEDEN: 1 GRAFKUIL 2 GRAFGREPPEL 3 OPPERVLAKTEVONDSTEN 4 CEREMONIËLE KUIL 5 DIERGRAF ILLUSTRATIE B. BROUWENSTIJN

4 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN HONDEN-SKELET EN PAARDENSCHEDEL UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

5 RITUELE DEPOSITIE VAN DE KOP EN DRIE ONDERPOTEN VAN EEN RUND UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

6 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN SKELET VAN EEN SCHAAP UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG. DE KOP VAN HET SCHAAP IS VERWIJDERD EN VERVANGEN DOOR DE SCHEDEL VAN EEN KALF. DE SCHAPENSCHEDEL IS ACHTER HET LICHAAM GEPLAATST, SAMEN MET RESTEN VAN TWEE PASGEBOREN LAMMEREN.

7 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN HONDEN-SKELET MET DE BODEM VAN EEN GROTE POT UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

pretatie wordt nog problematischer wanneer we ook wilde dieren vinden, of meerdere individuen bij elkaar. De kans dat deze toevallig op hetzelfde moment een natuurlijke dood zijn gestorven is klein. Een voorbeeld hiervan is een hondenskelet dat naast een paardenschedel is begraven (fig. 4).

Een tweede criterium betreft de manier waarop de resten in een kuil of greppel zijn

geplaatst. Hoewel schedels en onderpoten als slachtafval kunnen worden beschouwd, spreekt de zorgvuldige manier waarop ze in een kuil zijn geplaatst dit vaak tegen. In één geval lagen twee paardenschedels bijvoorbeeld netjes naast elkaar. Een ander voorbeeld bestaat uit twee deposities van schedel en onderpoten: bij zowel een rund als paard waren slechts drie in plaats van vier onderpoten begraven (fig. 5). In beide gevallen

ontbrak de rechter voorpoot. Met een skelet van een schaap bleek iets vreemds aan de hand te zijn (fig. 6). De schedel was van het lichaam gescheiden en achter het schaap neergelegd. Op de plaats van de kop lagen stukken van een schedel van een kalf.

Een derde criterium voor het onderscheid tussen afval en speciale depositie is de goede conditie van het materiaal en een lage fragmentatiegraad. Dit toont aan dat de

dierenresten in verse toestand begraven zijn. Een vierde criterium is de associatie met andere bijzondere vondsten. Tweemaal lag een hondenskelet bovenop of naast grote stukken aardewerk (fig. 7). Als laatste kan de locatie van de depositie een rol spelen bij de interpretatie. Speciale deposities bevonden zich b.v. regelmatig in huisgreppels (fig. 8).

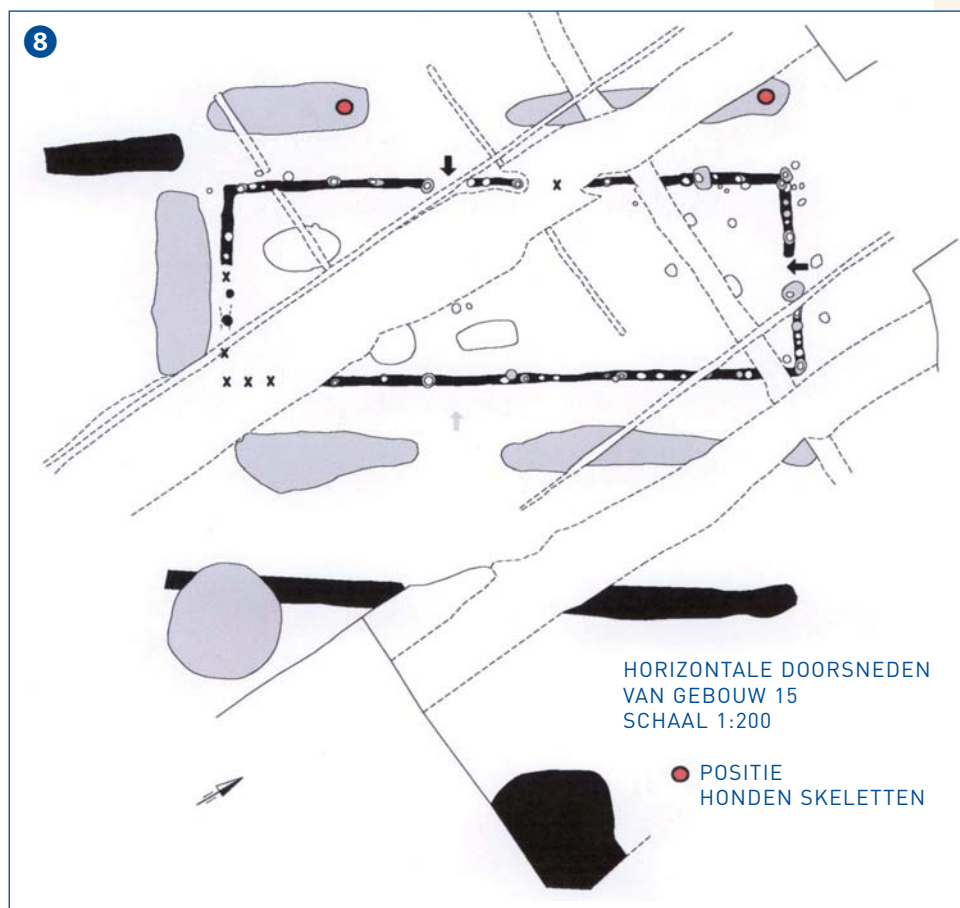
Wilde dieren en botconcentraties

In totaal zijn 62 speciale deposities onderzocht. Hiervan zijn 37 deposities als ritueel geïnterpreteerd en 10 als functioneel. Voor de rest kon de al dan niet rituele aard van de begraving niet worden vastgesteld. In de rituele deposities in de nederzetting Passewaaijse Hogeweg vinden we alle soorten huisdieren terug, evenals enkele wilde diersoorten. Een voorbeeld is een hondenskelet dat samen met delen van een edelhart in een kuil gevonden werd. Wild wordt normaal gesproken slechts in kleine aantallen gevonden, dus dit is een bijzondere vondst. In de zomer van 2000 werd een skelet van een kraai opgegraven. Op zich al bijzonder, maar in dezelfde kuil bevond zich ook een paardenschedel en een ijzeren mes.

Diergraven en losse schedels worden in veel opgravingen aangetroffen. Een meer bijzondere maar problematische categorie is de botconcentratie. Deze categorie is problematisch omdat dit nu juist is wat men typisch ziet als slachtafval: een kuil vol met losse botten. Er zijn echter verschillende punten waarop de botconcentraties afwijken van 'normaal' slachtafval. In eerste instantie vallen ze op door hun grote hoeveelheid botten; ten tweede zijn paardenbotten oververtegenwoordigd. We hebben al gezien dat het paard een rol speelde in het grafritueel. Het lijkt erop alsof het paard ook een rol speelde bij rituelen die zich in de nederzetting afspeelden.

Eén botconcentratie bevatte, behalve botten uit de ledematen, een aantal complete schedels en onderkaken en een achterpoot van een paard (fig. 9). In de botconcentratie bevonden zich botten van tenminste 10 individuen: vijf paarden en vijf runderen. Van beide soorten zijn zowel jonge als oudere dieren aanwezig.

Het lijkt erop dat een aantal dieren tegelijk is geslacht. Schedels en onderkaken werden apart gehouden voor begraving, evenals een complete achterpoot van een paard. Het vlees van de paarden en runderen werd misschien tijdens een feestmaaltijd genuttigd. Een deel van de resten van de maaltijd werd eveneens

9 CONCENTRATIE BOTTEN VAN RUND EN PAARD UIT PASSEWAAIJSE HOGEWEG.

in de kuil geplaatst. Wanneer deze kuil inderdaad de resten van een feest bevatte, was dit feest duidelijk van bovenlokaal belang: vijf runderen en vijf paarden leverden een hoeveelheid vlees waar vele mensen van konden eten.

Verspreiding door tijd en ruimte

Rituele deposities zijn aanwezig in alle Romeinse nederzettingen. Voor sommige fases zijn meer deposities gevonden dan voor andere. Dit kan natuurlijk een gevolg zijn van het aantal opgegraven sporen en

vondsten per fase. Daarom vergelijken we het aantal deposities per fase met het totale aantal fragmenten dierlijk bot dat voor die fase is geanalyseerd. Hieruit kunnen we concluderen dat het aantal rituele deposities stijgt vanaf fase 2 (50 v. Chr. - 50 na Chr.) en een piek bereikt in fase 5-6 (210-270 na Chr.); daarna neemt het aantal weer af.

Het is moeilijk om iets te zeggen over het voorkomen van de verschillende types depositie door de tijd, omdat de aantallen daarvoor te laag zijn. Bovendien bestaat er een relatie tussen type depositie en diersoort, en zijn deze twee moeilijk te scheiden. Over de diersoort kunnen we wel iets zeggen, omdat we dit kunnen vergelijken met het totale aantal fragmenten voor een bepaalde soort per fase. Zo komen rituele deposities met schapen

vooral voor in fase 3 (40-120 na Chr.) en zijn hondenbegravingen vooral aangetroffen voor fase 4 (140-220 na Chr.) en 5-6. In fase 5-6 en 7 (270-350 na Chr.) worden paarden steeds vaker geselecteerd voor gebruik in rituele deposities.

Ook de ruimtelijke verspreiding van rituele deposities laat enkele trends zien. De associatie van rituele deposities met huis en erf lijkt te verschillen per fase. Mogelijk spelen de kleine aantallen hier een rol, maar het zou kunnen dat de aard van de rituelen en daarmee de locatie veranderde door de tijd. In fase 2, 5-6 en 7 bevonden rituele deposities zich vooral in huis- en omheiningsgreppels of kuilen op het erf (fig. 10). Rituele deposities uit fase 3 en 4 konden niet met huizen of erven worden geassocieerd.

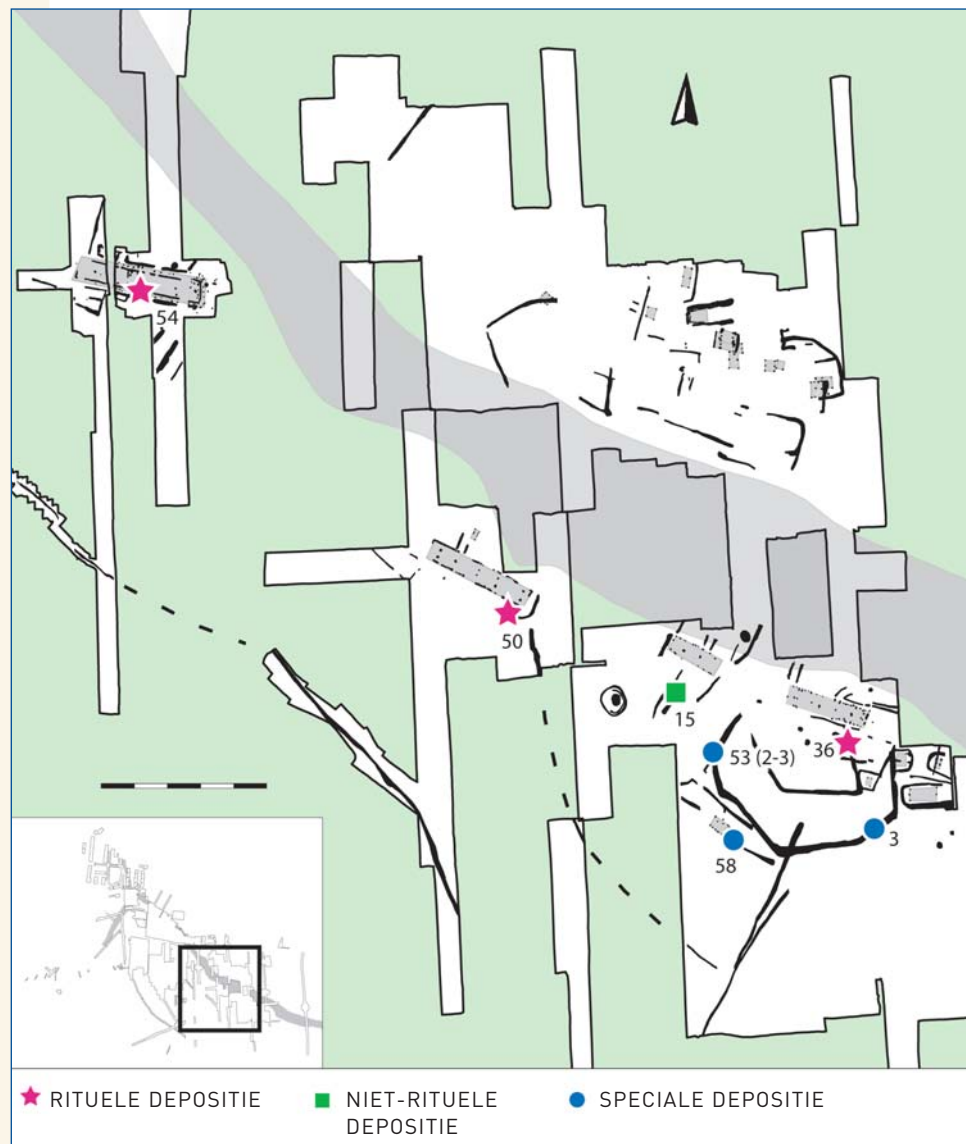
Betekenis

Wat is nu de betekenis van de speciale deposities uit Tiel-Passewaaij? Niet elke speciale depositie is een rituele depositie; daarom is het verstandig om over speciale deposities te spreken zolang deze nog niet als ritueel zijn geïnterpreteerd. Een deel van de deposities uit Tiel-Passewaaij is vrijwel zeker ontstaan tijdens rituele handelingen. Deze rituelen hadden verschillende functies. De locatie van rituele deposities in huisgreppels wijst op een interpretatie als bouw- of verlatingsoffer van een huis. In die zin zijn ze vergelijkbaar met bouwoffers van aardewerk in paalkuilen van middenstaanders (*illustratie bij de titel*). Deposities in omheiningsgreppels rond het erf kunnen als bescherming voor het erf hebben gediend, maar tevens om de grenzen van het erf te markeren. Een relatie met vruchtbaarheid, voor zowel vee als gewassen, ligt voor tenminste een deel van de overige deposities voor de hand gezien het belang van de landbouw en het veelvuldige voorkomen van vruchtbaarheidsrituelen in samenlevingen over de hele wereld. In het geval van de grote botconcentraties moeten we eerder aan de restanten van een feest denken. De uiteenlopende betekenis van rituele deposities met dieren levert een mogelijke verklaring voor de variatie in ruimtelijke verspreiding per fase. Wellicht was de behoefte aan verschillende soorten rituelen niet altijd gelijk. Kort nadat een boerderij was afgebrand werden rituelen die huizen tegen onheil beschermden mogelijk vaker uitgevoerd, terwijl in een periode van veel ziektes onder het vee andere rituelen belangrijker waren.

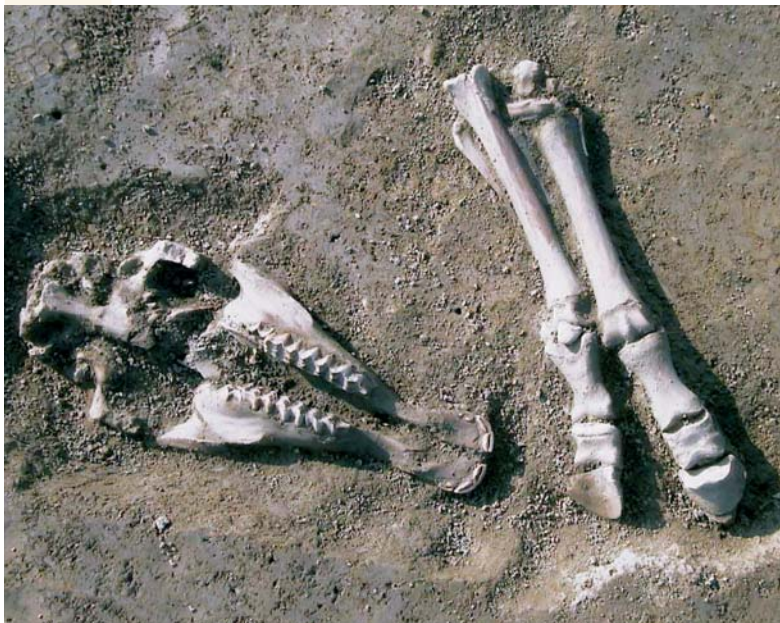
Andere voorbeelden uit de regio

Speciale deposities zijn niet uniek voor Tiel-Passewaaij. In opgravingen uit heel Nederland zijn dierbegravingen bekend. De overige categorieën speciale deposities zijn minder goed bekend, maar komen zeker voor. Zo zijn skeletten, gearticuleerde ledematen en schedels aangetroffen in enkele nederzettingen in Noord-Holland [5]. Botconcentraties zijn gepubliceerd voor Houten-Tielland en Heeten [6, 7].

Voor enkele nederzettingen in de directe omgeving van Tiel-Passewaaij zijn verschillende speciale deposities bekend. Een voorbeeld dat sterk overeenkomt met enkele van de rituele deposities in Tiel-Passewaaij is een begraving van een schedel en twee onderpoten (links voor en achter) van een paard in Tiel-Bedrijvenpark (Medel-vindplaats 6; fig. 11)

10 DE RUIMTELIJKE VERSPREIDING VAN SPECIALE DEPOSITIES IN FASE 2 (50 V. CHR. - 50 NA CHR.) ILLUSTRATIE S. HEEREN/B. BROUWENSTIJN

11 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN SCHEDEL EN TWEE ONDERPOTEN VAN EEN PAARD UIT TIEL-BEDRIJVENPARK (MEDEL-VINDPLAATS 6)

FOTO ACVU-HBS

12 RITUELE DEPOSITIE VAN EEN SCHEDEL EN TWEE ONDERPOTEN VAN EEN PAARD UIT GELDERMALSEN-HONDSGEMET FOTO ACVU-HBS

[8]. Ook in de recenter opgegraven nederzetting Geldermalsen-Hondsgemet waren speciale deposities aanwezig. Eén daarvan is een depositie van een schedel en twee onderpoten (links en rechts voor) van een paard in de vulling van een waterput (fig. 12) [9]. Deze twee voorbeelden laten zien dat patronen in de samenstelling van rituele deposities duidelijker worden wanneer gegevens van meerdere opgravingen worden vergeleken. Een probleem dat zich voordoet bij het onderzoeken van speciale deposities is dat deze niet altijd tijdens de opgraving worden herkend. Complete skeletten worden bijna altijd wel herkend en zijn dus ook bekend voor vrijwel elke opgraving van enige omvang. Gearticuleerde ledematen, losse schedels en botconcentraties worden niet altijd als bijzonder herkend en eindigen vaak tussen het overige dierlijk bot. Wanneer niks is genoteerd over de positie in het veld en geen foto's zijn genomen is het voor de zoöarcheoloog zeer moeilijk om vast te stellen of het werkelijk om rituele deposities gaat. Alleen wanneer zowel veldarcheologen als zoöarcheologen attent zijn op het herkennen van speciale deposities zullen we meer te weten kunnen komen over het gebruik van dieren in nederzettingenrituelen.

Conclusie

Het onderzoek van de speciale deposities uit Tiel-Passewaaij heeft tot nieuwe inzichten geleid. Speciale deposities kunnen worden onderverdeeld in 5 verschillende categorieën.

Door verschillende criteria te hanteren werd meer dan de helft van de deposities als ritueel geïnterpreteerd. Rituele deposities komen voor in alle Romeinse bewoningsfasen en bevatten resten van zowel huisdieren als wilde dieren. In sommige fasen lijken rituele deposities bewust te zijn begraven bij huizen of in omheiningsgreppels. Dit doet vermoeden dat de rituelen waarbij dieren werden begraven te maken hadden met de bescherming en afbakening van erf en huis. □

Referenties

- [1] Roymans, N., T. Derks en S. Heeren (eds), 2007: *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht.
- [2] Groot, M., 2007: *Animals in ritual and economy in a Roman frontier community. Excavations in Tiel-Passewaaij*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit).
- [3] Groot, M., 2007: *De rol van dieren in een Bataafse plattelandsgemeenschap: dierlijk bot uit Tiel-Passewaaij*, in N. Roymans, T. Derks en S. Heeren (eds), *Een Bataafse gemeenschap in de wereld van het Romeinse rijk. Opgravingen te Tiel-Passewaaij*, Utrecht, 177-192.
- [4] Groot, M., 2006: *Catalogus bewerkt bot en gewei*, in S. Heeren (ed.), *Opgravingen*

bij Tiel-Passewaaij 1. De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 29), 319-330.

[5] Therkorn, L., 2004: *Landscaping the powers of darkness and light. 600 BC – 350 AD settlement concerns of Noord-Holland in wider perspective*, Amsterdam (proefschrift Universiteit van Amsterdam).

[6] Laarman, F.J., 1996: *The zoological remains*, in L.I. Kooistra, *Borderland farming*, Amersfoort, 343-357.

[7] Lauwerier, R.C.G.M./B.J. Groenewoudt/O. Brinkkemper/F.J. Laarman, 1999: *Between ritual and economics: animals and plants in a fourth-century native settlement at Heeten, the Netherlands*, *Berichten van de ROB* 43, 155-198.

[8] Groot, M., 2005: *Archeozoölogie*, in S. Heeren (ed.), *Een nederzetting uit de Romeinse tijd te Tiel-Bedrijvenpark. Medel-Rotonde (vindplaats 6)*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 26), 53-71.

[9] Groot, M., in voorbereiding: *Dierlijk bot en speciale deposities*, in J. van Renswoude (ed.), *Een nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse tijd in Geldermalsen-Hondsgemet*, Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten).